

Vierde Girardlezing 10 december 2020

Lezing Marcel Poorthuis over Jonathan Sacks en René Girard

Respons Michael Elias

Dank je Marcel, voor je mooie verhaal over René Girard en Jonathan Sacks, en over de kwesties die je hebt aangeroerd. Stof voor vele uren discussie, lijkt me, maar ik wil in dit kwartier één punt naar voren halen. Wanneer we mimesis op de wijze van Girard begrijpen als oorsprong van rivaliteit en geweld, van crisis en van de gewelddadige ontlading van spanningen op een zondebok, dan zou je je kunnen afvragen, zei je, hoe zowel in het Jodendom als het Christendom mimesis te boven te komen is.

Nu is er in die theorie van Girard veel aandacht voor de kwalijke gevolgen van het zondebokmechanisme, dat begint bij mimesis, maar ik wil benadrukken dat mimesis – dat nu eenmaal in mensen is ingebakken – niet noodzakelijk kwalijke gevolgen hoeft te hebben. Want goede leermeesters kunnen een inspirerend model zijn voor leerlingen die in hun voetsporen treden. We staan op hun schouders als we verder kijken. En ook als een vriend tegen me zegt "Je moet dat boek van Marcel Poorthuis eens lezen", is er niks mis mee als ik hem daarin navolg.

Mimesis kan wel tot rivaliteit leiden wanneer het begeerde nabij is en vooral: ondeelbaar, pas dan gaat het mis. Girard kreeg dat inzicht vanuit de literatuur: klassiek zijn de voorbeelden van romans waarin een man verliefd wordt op de vrouw van zijn beste vriend. De een kan dan een obstakel voor de ander worden en de verwickelingen die volgen, kunnen niet alleen leiden tot bittere rivaliteit, jaloezie of moord, maar zich ook verspreiden naar anderen en zelfs tot ontwijking van een gemeenschap leiden. Of tot een Trojaanse oorlog. Vandaar dat tiende gebod waar je het over had, dat de vier daarvoor eigenlijk overbodig maakt, zegt Girard.

En dan is de kwestie: hoe gaan christendom en jodendom om met rivaliteit, hoe is dat te boven te komen? Nog even afgezien van de vraag of je daar in algemene zin wel een antwoord op kunt geven – bovendien ben ik geen theoloog en inzake judaïca slechts een 'hebraïstant' – Girard bespreekt in dat verband een passage uit het Lucas-evangelie, hoofdstuk 4, waar Jezus na veertig dagen vasten in de woestijn op de proef wordt gesteld door de duivel, die hem verschillende begeerlijke zaken voorhoudt. Maar op geen enkele verlokking gaat hij in, driemaal zegt hij 'Er staat geschreven', verwijzend naar Deuteronomium. Hij kiest voor het niet-begeren, d.w.z. voor het doen van de wil van zijn hemelse vader, afzien van mimetische rivaliteit.

Over de *imitatio Christi* 'de navolging van Christus', schrijft Girard in zijn boek *Ik zie satan vallen als een bliksem* dat Jezus ons niet als een narcist uitnodigt om in zijn voetstappen te treden, maar dat juist doet om ons van de mimetische naijver af te helpen: het gaat er niet om, 'jezelf te zijn', maar om beeld te worden van God. Dit in

tegenstelling tot moderne goeroes, schrijft Girard smalend: 'valse modellen van zelfgenoegzaamheid en onkwetsbaarheid', die hun leerlingen aanzetten in hen de grote mens na te volgen die niemand navolgt. Dat lijkt een paradox: volgen wij belangeloos het goddelijke na, dan zal het afglijden in de competitiegeest ons bespaard blijven. Zoals geschreven staat in het befaamde dertiende hoofdstuk van de Korintiërbrief: 'De liefde is niet afgunstig'.

Een paar opmerkingen over wat Sacks van Girard vindt. Na de publicatie van zijn boek *Not in God's Name*, in 2015, verschenen er verschillende interviews met Jonathan Sacks. Een ervan stond in de *Huffington Post* en daarin verwees de Britse rabbijn naar René Girard, die vier dagen eerder was overleden. Hij zei:

'Ik was bezig met het onderzoeken van menselijk geweld, de wortels daarvan en toen concludeerde ik dat de twee mensen die daar in de 20ste eeuw de meest scherpzinnige inzichten over hadden, Sigmund Freud en René Girard waren. Girards boek *Violence and the Sacred* was een zeer profetisch boek.'

Wat maakt dat Sacks dit boek als profetisch bestempelde en het op veel plaatsen van *Not in God's Name* gebruikte om de joodse traditie van waaruit hij schreef te verrijken met inzichten uit de mimetische theorie?

Er zijn in de Verenigde Staten enkele andere joodse wetenschappers die Girard een eigentijdse profeet hebben genoemd. Sandor Goodhart bijvoorbeeld, in zijn boek *The Prophetic Law*, dat gaat over de verhouding tussen Girard en het jodendom, in relatie tot de literatuur en ethiek. Dat is interessant omdat René Girard teksten uit Tenach weliswaar met zijn bekende mimetische bril op leest, maar toch altijd vanuit zijn eigen, katholieke traditie, waarin hij de uniciteit van het passieverhaal laat zien, dat Jezus beschrijft als een ten onrechte veroordeelde - zoals dat nog niet eerder was gedaan. Daarmee heeft de kruisiging het beschermende systeem van de zondebok, waarin we alle spanningen op één iemand ontladen, definitief vernietigd. Goodhart benadrukt echter dat je met deze kennis de mimetische theorie vervolgens heel goed kunt gebruiken zonder een traditioneel-christologische invalshoek. Wat Girard zelf ook al had gedaan bij zijn exegese van het bijbelboek Job. Teksten uit Tenach en Evangelie zijn te lezen als 'waarheden die het sacrificiële articuleren'. En dat is geenszins verwisselbaar met een christelijke ethische positie – of enige andere religieus gestructureerde ethische positie.

Terug naar Jonathan Sacks. Ik las hem voor het eerst in Tel Aviv, april 2010, toen El Al de vliegvlucht naar Amsterdam had geannuleerd wegens een aswolk die een IJslandse vulkaan had uitgebraakt - en we vastzaten in een hotel bij Bograshov Beach. *The Dignity of Difference*, later in het Nederlands vertaald als *Leven met verschil* – ik had het van een vriendin gekregen en de lectuur ervan, onder een parasol aan de blauwe Middellandse Zee, gaf me veel hoop, niet alleen door de scherpzinnige analyse die Sacks gaf van de tijd

die na de aanslag op de Twin Towers was aangebroken, maar ook door de optimistische toonzetting. We kunnen ons bevrijden van de gewelddadige dynamiek van wraak en vergelding als we ons realiseren wie we eigenlijk zijn, in relatie tot 'de anderen.' In het voorwoord van dit boek, onderstreepte ik - nog niet bekend met de herziening die Sacks in de tweede druk aan had gebracht - 'We moeten leren om onszelf verrijkt te voelen door verschil, niet bedreigd.' En in de proloog trof me: 'Het tegengif voor geweld is conversatie: onze angsten uitspreken en luisteren naar die van anderen en in dat delen van kwetsbaarheid een ontstaan van hoop ontdekken.'

Dat laatste sloot goed aan bij het werk dat we als bestuursleden deden voor Nes Ammim, dat zich had ontwikkeld tot een dialoogdorp in Galilea, waar we ons vanuit christelijke (en ook wel seculiere) tradities verdiepten in het jodendom en ter plekke ontmoetingen organiseerden tussen bevolkingsgroepen die - laat ik het eufemistisch formuleren - in de Israëliëse samenleving niet zo gemakkelijk met elkander converseren. Hoe krijg je het voor elkaar die *dignity of difference* te realiseren zonder dat men meteen tegenover elkaar staat? Toch vroeg ik me bij verschillende pagina's in dat boek af, vooral als het erom gaat de *clash of civilizations* te voorkomen: waarom doet Sacks niets met het werk van René Girard? Temeer omdat hij de voor- en nadelen van competitie en jaloezie aan de orde stelt en die verbindt met de *jetser hara*, de kwade aandrift. Er zijn zoveel raakpunten.

Je zei het al Marcel, in zijn uitleg van Leviticus, het boek dat vandaag in Nederlandse vertaling bij Skandalon verschijnt en dat Menno ten Brink dadelijk in ontvangst neemt, is dat veranderd. En bij dat andere boek, *Not in God's Name*, uit 2015, kwam er in de hoofdstukken "The scapegoat" en "Sibling rivalry" uitgebreid aandacht voor de mimetische theorie. Sacks schreef: 'Girard heeft de gebruikelijke wijsheid over religie omgedraaid. Het is niet zo dat religie geweld voortbrengt, maar omgekeerd: Geweld brengt religie voort.' Vroege gemeenschappen zijn hun conflicten gaan oplossen door het interne geweld naar buiten te richten. Ze doodden een buitenstaander, zodat de strijdenden het gevoel hadden dat gerechtigheid was geschied.

Wat me fascineerde was dat Sacks toewerkt naar een nieuwe opvatting van wat religie nu eigenlijk is. 'De 21ste E laat ons achter met een maximum aan keus en een minimum aan betekenis.' [ ] Wat secularisten vergaten was dat de mens een betekenis zoekend dier is.' En als er één ding is dat de grote instituties van de moderne wereld, anders dan religie, niet doen, is betekenis verschaffen. Wie ben ik? Waarom ben ik er? Hoe moet ik leven? In dit coronajaar zijn die vragen weer hoogst actueel en we lezen in de Volkskrant, Trouw en recent ook in de NRC dan ook lange lappen tekst over 'de zin van het leven.'

Wat overstijgt onze verschillen? Veel dolenden zoeken in de huidige crisis naar zondebokken - maar dat is een ander verhaal.

Not in God's Name vind ik een geniaal boek. Wat me vooral boeide was dat Sacks voor het vermijden van de cyclus *mimesis-rivaliteit-geweld* teksten uit Genesis gebruikte om te laten zien waar de wortel van het probleem ligt, teksten die tevens een oplossing aanreiken - wanneer je ze goed interpreteert. Zo wijst hij in dat verhaal van Esau en Jakob niet alleen op de mimetische begeerte, de rivaliteit en de verzoening tussen de bijbelse broers, maar naar aanleiding daarvan ook op de verhoudingen tussen jodendom, christendom en islam. Hij ontstijgt daarbij het gebruikelijke schema 'Jakob-goed, Esau-slecht' - dat heeft de midrasj er uit educatieve overwegingen van gemaakt schrijft hij, -'maar dat is niet het genuanceerde beeld dat de Tora scheidt.'

Nog één opmerking ten slotte bij de vraag hoe Sacks tegen rivaliteit in de joodse traditie aankijkt: helemaal niet negatief. Competitie maakt energie en creativiteit vrij en jaloezie onder wetenschappers doet wijsheid groeien. Maar daaronder ligt de gedachte dat wij, onze rivaliteiten disciplinerend, onverstoort Tora moeten blijven leren, want die is te groot om door één iemand in bezit genomen te kunnen worden. Zoals Tamarah Benima eens schreef: *Lernen* 'versterkt het zelfvertrouwen, [ ] scherpt het verstand, [ ] is tijdverdrijf op hoog niveau, [ ] helpt je aan een toekomstvisioen en een bijzonder verleden.'

Dank voor uw aandacht.